

Харлан О.В.

КИРИЛО ТАРЛОВСЬКИЙ І ЙОГО ВНЕСОК У РОЗБУДОВУ МИКОЛАЇВСЬКОГО ХРАМУ САМАРСЬКОГО ПУСТЕЛЬНО- МИКОЛАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Благодійність на користь православних монастирів та церков була поширена на Україні ще з часів Київської Русі. В історію вітчизняної доброчинності вписано багато славних сторінок українськими гетьманами, козацькою старшиною та відомими релігійними діячами.

Велика кількість досліджень з цієї теми доводить, що доброчинність і меценатство епохи Гетьманщини – це не просто окремі вчинки відомих особистостей чи груп приватних осіб, а вияв суспільних відносин у межах тогочасного суспільства [1; 788].

Меценатство, спрямоване на підтримку культури та мистецтва, було поширене й на теренах Вольностей Запорозьких. Добре відомі внески старшини й простих козаків для розбудови та відновлення православних церков [2; 102]. Крім заснування церков, ктиторським [3] внеском слід вважати

влаштування іконостаса до вже існуючої церкви, оплату розмалювання інтер'єра, покриття бань.

Визначним центром православ'я і добродійності для Запорозжя був Самарський Пустельно-Миколаївський монастир. Ще на початку свого існування монастир отримав охоронну та матеріальну підтримку Війська Запорозького. Чимало іменитих постатей відвідували чарівну обитель і заощаджували велику кількість коштовностей, робили багаті внески для прикрашення і розбудови козацького монастиря. Серед імен, означених в архівних документах і в описах церковного майна вказані відомі вкладники: кошові отамани Іван Малашевич, Яким Ігнатович, Григорій Лантух, Пилип Федоров, Олексій Білецький [4; 304], полковник Кирило Красовський, старшина – Премій Малий, Максим Косолап, Федор Золотар [5; 229], а також диякон Іоан Ждановський, ієромонах Йосиф і багато інших.

Найвідомішим меценатом Самарського монастиря і поселень, що знаходилися поблизу нього був Кирило Миколайович Тарловський.

Майбутній меценат зі шляхетного роду народився в містечку Козелець на Чернігівщині. Виховувався в Київській духовній академії, став священиком, спочатку при Козелецькому жіночому монастирі, пізніше – при козелецькій Миколаївській церкві [6; 309].

Про незвичайну долю Тарловського написано багато [7]. Був він придворним духівником у Петербурзі, потім опинився на Запорозжі. Запорозжці дали йому прізвисько «дикого попа». Деякий час Кирило Миколайович був священиком при січовій церкві. Вже після ліквідації Січі він одержав помістя і відзначився енергійною діяльністю по заснуванню і розбудові поселень, а також будівництвом православних церков [8; 310-311].

Якою ж була ця цікава й загадкова людина? Дана стаття є спробою відповісти на це питання завдяки дослідженню художнього портрету, що зберігається у фондах ДІМ ім. Д.І. Яворницького [9]. Оригінал цього портрету знаходився у Самарському монастирю [10; 308-309]. Велика кількість високохудожніх творів було зібрано в обителі і зберігалось як і в інших монастирях та церквах України [11; 89-90] до революційних подій початку ХХ ст.

Відомо ще про одну копію з портрету, яку було виконано з приводу освячення Миколаївського храму. На ній церкву зображено добудованою, а напис свідчив: «Тарловського портрет священика Кирилла, щедрота коєго сей храм спорудила» [12; 63-64].

В мистецтві того часу і зокрема в українському живописі ХVІІ – ХVІІІ ст., мав місце ктиторський портрет, на якому було зображено людину (ктитора), на чий кошти будувалися церкви. Нерідко на полотнах було зображено і споруджені храми [13; 788]. Саме ктиторський портрет Кирила Миколайовича Тарах-Тарловського одне з небагатьох зображень духівництва Лівобережжя, що зберігся до нашого часу [14; 203].

Портрет Кирила Тарах-Тарловського. Прорис автора з копії кінця XIX ст. зробленої з оригіналу 1784 року. ДІМ

На традиційному за схемою композиції портреті зображено священика у бархатній рясі, що стоїть коло стола і лівою рукою перегортає книгу, праву руку прикладаючи до грудей. У лівому верхньому кутку картини зображено вікно, через відкриту кватирку якого видно церкву в лісах, біля якої працюють робітники. Здавалося б, нічого неприродного, окрім того, що Тарловський перегортає книгу лівою рукою, відвернувши голову в протилежний бік [15; 124]. Писане у 80-х роках XVIII ст., це зображення відображає нове розуміння функцій портрета, який незважаючи на свою традиційну схему, на чільне місце ставить не репрезентативні завдання, а розкриття внутрішнього світу людини [16; 203].

Одяг, хоч і показаний досить детально, зовсім не відвертає уваги від найважливішого – обличчя. На портреті домінує різко вихоплене з оточуючої темряви фону видовжене обличчя з широкими вилицями, з уважним поглядом очей під круто заломленими бровами. Як зазначав мистецтвознавець Жолтовський П.М.: «В цьому обличчі ніби відчуваються сторінки не зовсім звичайної біографії «дикого попа» [17; 203].

Портрет Кирила Тарах-Тарловського (фрагмент). Прорис автора з копії кінця XIX ст. зробленої з оригіналу 1784 року. ДІМ.

Ще в Петербурзі Кирило Миколайович страждав на якусь дуже важку хворобу. Вірогідно, вона наклала відбиток на його обличчя [18; 126]. Зовнішність священика не назвеш привабливою. Художник хоч і писав портрет ктитора, навіть не думав виправляти цю зовнішність. Ймовірно, він писав портрет з натури, при цьому точно зобразив і оздоблення монастирської келії [19; 126].

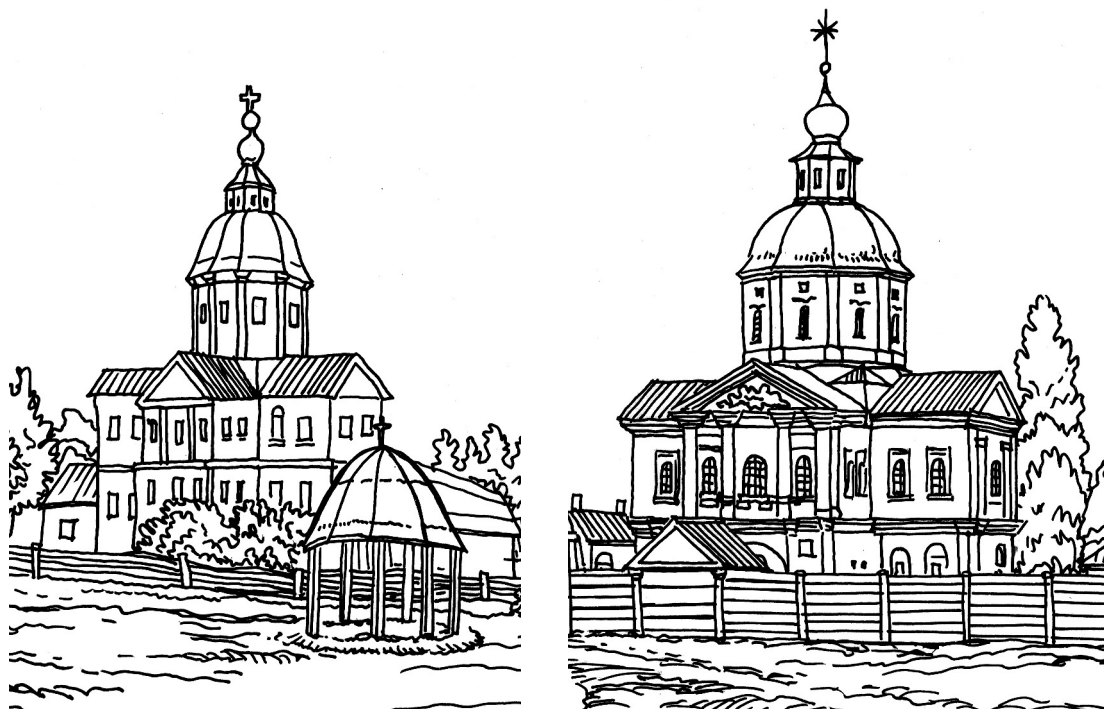
Незважаючи на вище сказане, обличчя «дикого попа» незвичайно виразне й характерне, в його зображенні насамперед виступає розум, сила волі, почуття власної гордості, потім – лаконізм, замкненість портретної характеристики та стримане розкриття внутрішніх емоцій.

Перед нами постать рішучої та енергійної людини, лише рясa, зачіска та довга борода примушують відчувати належність цієї людини до духовного сану. Тарловський брав участь в усіх воєнних подіях в Криму, в якості лейб-компанії священика. Після утворення Азовської губернії він запропонував свої послуги генерал-губернатору Черткову і займався розбудовою існуючих зимівників, заснуванням нових слобід, будівництвом церков. У справах йому допомагали рідний брат з синами, яких він запросив з Чернігівщини [20; 231].

Тарловський провів свої останні дні в Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі. Д.І.Яворницький в своїй «Історії запорозьких козаків» наводить такий текст: «Род священноіерея Кирила Тарловского он же и создатель храма сего [21] и представился в Самарском монастыре в каменной церкви погребен 1784-го года декабря дня 4» [22; 312]. Феодосій Макаревський, можливо, помиляється, вказуючи на присутність Тарловського при освяченні новозбудованої церкви у 1787 році [23; 232]. З іншого боку, чи могли поховати Кирила Миколайовича у церкві в 1784 році, якщо її збудують тільки на початку 1787 року? Питання про рік смерті та місце поховання, можливо, будуть вирішені завдяки новим дослідженням.

Фундації Кирила Тарловського – церкви в селах колишнього Новомосковського та Павлоградського повітів Катеринославської губернії, як правило, будувалися з дерева. Існують відомості про церкви в Малій Тернівці (Юр'ївці), в Кочережках, Межиріччі, Булахівці, Василівці, Рузівці, Пісках (Панковій), Новоселівці та у вище згадуваній Воскресенівці [24; 231].

З великої кількості церков, побудованих коштом мецената на території колишніх Вольностей, особливу цінність має кам'яна соборна церква Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря в ім'я святого Миколая – єдина церква зі збудованих на кошти Тарловського на території Запорожжя, що вціліла до наших днів.

Зовнішній вигляд Миколаївської соборної церкви Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря у сер. XIX ст. і у кінці XIX ст. Малюнки автора зі старовинних гравюр.

Справу про поновлення соборної церкви в Самарському монастирі було розпочато у 1780 році, коли стара дерев'яна церква зовсім «обветшала». Спочатку було прийняте рішення збудувати в обителі нову соборну п'ятиверху дерев'яну церкву на честь святого Миколая, після чого почали

збирати кошти на матеріали. Кирило Миколайович Тарловський запропонував «своим собственным и единственным коштом» збудувати нову церкву на честь святого Миколая, але кам'яну, та ще з невеличким приділом на честь Кирика і Улити. Братія і настоятель монастиря погодилися з цим.

Весною 1782 р. було освячено місце й закладено соборну церкву. Весною 1787 р. освячено новозбудований храм у монастирі й розпочато службу [25; 229-232].

Миколаївська церква, збудована в монументальних формах, вражала гармонією архітектурних мас та вишуканістю.

За основу плану соборної церкви Самарського монастиря прийнято хрест з рівними гілками. Хрещатість церкви було виявлено у зовнішніх об'ємах більшого висотою (прямокутних у плані рамен) об'ємного хреста, їх двоярусністю і тим, що чоловічі грані рамен завершувалися високими трикутними фронтонами (зараз після перебудови вони значно нижчі). На середохресті височів масивний світловий восьмигранник із освітленим ярусним восьмигранним верхом. У міжруків'ях зі східного боку розташовувались дві прямокутні в плані (наріжні кути округлені) камери – жертovníк і дияконник, висота яких дорівнює половині висоти основного об'єму. Східна гілка хреста закінчувалася напівкруглим виступом, що утворював вівтарну апсиду. Апсида мала таку ж висоту, що і бокові камери (приділи). Завдяки цьому досягалася масштабна градація об'ємів і деяка центричність самої церкви, яка інакше виглядала б як двоповерхова будівля цивільного призначення. Фасади були розчленовані пілястрами, розкріповані карнизом, поділені на 2 яруси; такий само карниз завершував фасади. Невеликі аркові вікна й ніші розміщувались поярусно. Це зовсім не відповідає структурі внутрішнього простору храму і свідчить про проникнення рис світської (палацової) архітектури в культову. Всі фасади були декоровані рівноцінно. Вікна мали вухасті пізньобарокові наличники з рельєфно виділеним замковим каменем, над ним сандрики.

В інтер'єрі єдність внутрішнього простору досягалась за допомогою високих арок, які об'єднували усі просторові ділянки й підпорядковували їх середохрестю з високою, щедро освітленою банею. Західне і східне рамена перекривались циліндричним склепінням, таке ж перекриття мали південне і північне рамена.

Споруда будувалася з цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні та в інтер'єрі була потинькована й побілена.

У роки Великої Вітчизняної війни церква дуже постраждала, було спалено восьмигранний барабан з ярусним верхом, втрачено перекрій бічних рамен, а стіни зазнали значних пошкоджень [26; 12].

Зовнішній вигляд верху Миколаївської соборної церкви Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря у кінці XIX ст. (втрачений). Малюнок автора за архівними матеріалами. Друкується вперше.

При будівництві будинку престарілих металургів церкву перетворено на клубний корпус. Залишки мурованої хрещатої однобанної церкви стоять у центрі Самарського монастиря (статус монастирю повернуто у 1996 р.), що розташований на березі річки Самарчик. Навіть без втраченого верху будівля домінує серед прилеглої забудови монастирського комплексу. Її хоча і взято під охорону (охор. № 1081) [27; 132], вона все одно потребує капітального ремонту, відновлення втраченого верху, демонтування перекриття, що спотворює внутрішній простір храму. Необхідно, щоб дослідження, проекти реставрації, проекти розписів та іконостасів у таких храмах (пам'ятниках архітектури) розглядалися радами фахівців, і це є нагальною потребою.

Зберігся також правий притвор який за архівними джерелами був збудований в ім'я Кирика і Улити [28; 232]. В ньому ж поховано ктитора Миколаївської соборної церкви – Кирила Миколайовича Тарловського [29; 312]. Доречним буде виявити й відновити поховання людини, яка так багато корисного зробила для нашого краю.

Меценатство Тарловського здійснювалося не тільки на теренах Запорозжя а й сягало території колишньої Гетьманщини. Про це свідчить вціліла до нашого часу Миколаївська церква м. Козелець. Її було закладено у

Церква святого Миколи у містечку Козельці Чернігівської області. Південний фасад. Споруджена у 1781-1784 рр. Вигляд після реставрації 1981-1989 рр. Малюнок автора.

тому ж 1781 році, що й церкву Самарського монастиря. Вони дуже схожі за архітектурою і споруджені, на кошти того ж мецената – К.М.Тарловського. Але козелецька була споруджена трохи раніше – у 1784 році [30; 103]. Козелецьку Миколаївську церкву теж взято під охорону (охор. № 845) [31; 301]. У 1980-х рр. вона була відреставрована з максимально можливим наближенням до первісного вигляду [32; 81]. Тож можливо використати отриманий досвід для відновлення церкви Самарської обителі. До речі, на батьківщині ктитора в Козелецькій Миколаївській церкві теж зберігався його фундаторський портрет, зроблений ще за життя [33; 420-422], отже, оригіналів було мінімум два.

Таким чином, вивчення життєвого шляху і аналіз вагомого внеску в історію і культурну спадщину краю невтомного благодійника – К.М.Тарловського, заслуговує на більш прискіпливу увагу дослідників. Велика кількість білих плям і розбіжностей засвідчує необхідність розкриття рис характеру, встановлення нових фактів з життя, введення до наукового обігу невідомих раніше матеріалів, для реконструкції портрету цієї загадкової постаті, що відіграла неабияку роль в духовному, культурному та економічному житті колишніх Запорозьких Вольностей.

Бібліографічні посилання:

1. Ступак Ф. Меценатство гетьманів та козацької старшини // Україна – Козацька держава – К.: "ЕММА", 2004.
2. Мицик Ю.А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1997.
3. Ктиторство – це заснування і господарське забезпечення церкви. За своїм характером воно є джерелом приватноправовим, але за виконанням обов'язків ктиторського права стежила церковна, а не державна влада. Ктиторство – явище церковного права зі своїми специфічними особливостями: певна особа могла бути за ктитора в тих церквах, які заснувала сама, або її предки. За ктитора вважалася особа православної віри, а основним або й єдиним способом набуття ктиторства була побудова чи відновлення церкви. Жертвуючи на церкву те чи інше майно, Ктитор цілком відмовлявся від своїх прав на нього. - Ступак Ф. Меценатство гетьманів та козацької старшини // Україна – Козацька держава – К.: "ЕММА", 2004.- С. 788.
4. Д.І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. т.1. – К.: Наукова думка, 1990.
5. Феодосий Макаревский. Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь // Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775-1917 годы. – Днепропетровск: Січ, 2001.
6. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1.
7. Малевич Л. Нетто о «диком попе» // «Киевская старина», 1884. – №4. – С.821-826; А.Л. Еще сведения о «диком попе» // «Киевская старина», 1887. – №19. – С. 577-580; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. С.309.
8. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1.
9. Портрет К.М. Тарловського «дикого попа». П.Окулов (1839-1921). 1873 р. – напис: «П.Окуловъ /1873/ Самарский монастырь», полотно, олія, 85,5 × 79,5 см. ДІМ. № КП – 57096, X – 190 // Україна – Козацька держава – К.: "ЕММА", 2004.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1.; Редин Е.К. (по материалам Машукова). Бывший Самарский Пустинно-Николаевский монастырь. – Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в сб. Харьковского историко-филологического общества, т.XVI. – С.655. Копію з Дніпропетровського музею було виконано на замовлення Д.І.Яворницького, великого знавця української старовини, який ретельно стежив за точністю копіювання.
11. Жолтовський П.М. Художнє життя України в XVII – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1983.
12. Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1905. – альбом, табл.2.
13. Ступак Ф. Меценатство гетьманів та козацької старшини // Україна – Козацька держава – К.: "ЕММА", 2004.
14. П.М. Жолтовський. Український живопис XVII–XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1978.
15. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. – Ленинград: Искусство, 1981.

16. Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1978.
17. Там само.
18. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Ленинград: Искусство, 1981.
19. Там само.
20. Феодосий Макаревский. Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь // История Екатеринославской епархии 1775-1917 годы. Скалозуб Ю. – Днепропетровск: Січ, 2001.
21. Мається на увазі храм слободи Воскресенівка, в якій Д.І. Яворницький знайшов поминальник з вказаним записом.
22. Д.І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. т.1. – К.: Наукова думка, 1990.
23. Феодосий Макаревский. Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь // История Екатеринославской епархии 1775-1917 годы. Скалозуб Ю. – Днепропетровск: Січ, 2001.
24. Там само.
25. Там само.
26. Дом престарелых металлургов. Проектное задание. – Т.1. – Новомосковский жестекатальный завод / ГИПРОМЕЗ Днепропетровский филиал. – Днепропетровск, октябрь 1953 года.
27. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.2.
28. Феодосий Макаревский. Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь // Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775-1917 годы. – Днепропетровск: Січ, 2001.
29. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1.
30. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005.
31. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4.
32. В.Д.Віроцький, А.А.Карнабіда, В.Г.Киркевич. Монастирі та храми землі Сіверської. – К.: Техніка, 1999. За результатами досліджень чернігівських фахівців встановлена ще одна реліквія Козелецької Миколаївської церкви – Церква Різдва Богородиці у селі Волчок Козелецького району Чернігівської області; Новаковская Н.П. Архитектурный памятник в Деснянском природном парке // Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. – Киев, 1980.
33. Хатемкин А.Г. К памятникам недавней старины в г. Козельце // Киевская старина, 1898, № 12. Про портрет Тарловського що знаходився в соборі м. Козелець, йдеться у дослідника Горностаєва // Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга. М., 1914. – С.44.